

ZGODBE STELJNIKOV

Preplet orlove praproti, živali in ljudi

Barbara Turk Niskač

Med 21. februarjem in 19. oktobrom 2025 je bila v Slovenskem etnografskem muzeju (SEM) na ogled gostujoča razstava *Zgodbe stelnikov: Preplet orlove praproti, živali in ljudi* (Zgodbe 2025). Avtorica razstave je bila etnologinja in kulturna antropologinja doc. dr. Barbara Turk Niskač, kustosinja in koordinatorka razstave Barbara Sosič, oblikovalka pa Tina Dernovšek. Pri postavitvi razstave in njeni promociji so sodelovali še sodelavci SEM Gregor Kos, Žiga Rehar, Silvo Lipovšek, Boštjan Marolt, Miha Špiček, mag. Gregor Ilaš, mag. Maja Kostric Grubišič in Živa Brecelj.

Razstava je nastala v okviru podoktorske štipendije Marie Skłodowska-Curie, s katero je Barbara Turk Niskač preučevala spomine na delo v kmečkem gospodarstvu v Beli krajini ter kako so se med delom oblikovali odnosi med ljudmi ter med ljudmi in naravo, živalmi in krajino. V raziskavi je sodelovalo 34 sogovornikov, rojenih med letoma 1940 in 2006, ki so delili svoje izkušnje in spomine ob srečanjih v manjših skupinah, v pol-strukturiranih intervjujih, ob pregledovanju fotografij iz družinskih albumov in muzejskih zbirk ter ob hoji po kmečkih krajinah, vezanih na spomine iz otroštva. Prav sprehodi s sogovorniki, ki so bili zvočno, foto in video dokumentirani, predstavljajo pomemben del raziskave. Avtorica razstave je izvedla tudi štiri strokovne intervjuje z vidika kmetijstva, gozdarstva in naravovarstva. V okviru ljubiteljske znanosti so spomine svojih sorodnikov prispevale tudi tri učenke Osnovne šole Vinica. Razstavo je financirala Evropska komisija v okviru programa Obzorje Evropa, Marie Skłodowska-Curie Actions 2021, številka projekta 101061450, sofinanciralo pa Ministrstvo za kulturo in je bila del spremljevalnega programa stalne razstave SEM *Človek in čas: Od ponedeljka do večnosti* (Človek 2024).

Razstavno sporočilo

Razstava se je osredotočila na stelnike, ki so tesno povezani z živinorejo in so v sestavi brez in orlove praproti značilnost Bele krajine. Čeprav predstavljajo le drobec v mozaični krajini, lahko na njihovem primeru nazorno ponazorimo soodvisnost ljudi, živali in orlove praproti, kot se je vzpostavila in ohranjala skozi ciklično kmečko delo v ekstenzivnem kmetijstvu. Skozi primer stelnikov se razstava navezuje tudi na spremembe

skozi čas in težnje, ki so značilne za celotno Slovenijo, ko gre za spremembe v strukturi kmetijstva ter posledično opuščanje in zaraščanje mozaične ekstenzivne kmetijske krajine. Ta je dandanes vse bolj prepoznana ne le zaradi pomena prehranske suverenosti temveč tudi zaradi biotske pestrosti.

Namen razstave je bil prikazati belokranjske stelnike kot primer večvrstne krajine, kjer so ljudje le eden izmed soustvarjalcev krajine. Gre bolj za rezultat prepleta dejavnosti človeka, pašnih živali, orlove praproti in breze, ki iščeta primerne habitate za svoj obstoj, ter zemlje, ki je v Beli krajini zaradi svoje sestave večinoma stara, sprana in posledično kislja, dodatno pa je postajala zakisana tudi zaradi steljarjenja. Belokranjskih stelnikov ne bi bilo, če ne bi bilo živinoreje – gre namreč za površine, ki so se predvsem tam, kjer je primanjkovalo drugih pašnih površin, spomladi uporabljale za pašo, jeseni pa se je kosila orlova praprot za nastilj živini. Čeprav izraz stelja označuje ves gozdni material za nastilj, se v Beli krajini izrecno uporablja za orlovo praprot. Stelniki, prepoznavni po redkih brezah in prevladujoči orlovi praproti, Beli krajini dajejo poseben pečat in identiteto; po eni izmed razlag naj bi po belih brezah dobila tudi ime. Vendar sta naravna drevesna združba v nižinskem svetu Bele krajine hrast in beli gaber, breza pa se pojavi prav zaradi človekovih posegov ob krčenju gozdov za pridobivanje obdelovalne zemlje in pašnikov. Ker pa je obstoj belokranjskih stelnikov odvisen od košnje orlove praproti oziroma stelje, le ti poosebljajo preplet naravne in kulturne dediščine, tako snovne kot nesnovne, zato si zaslužijo tudi muzejsko pozornost in predstavitev.

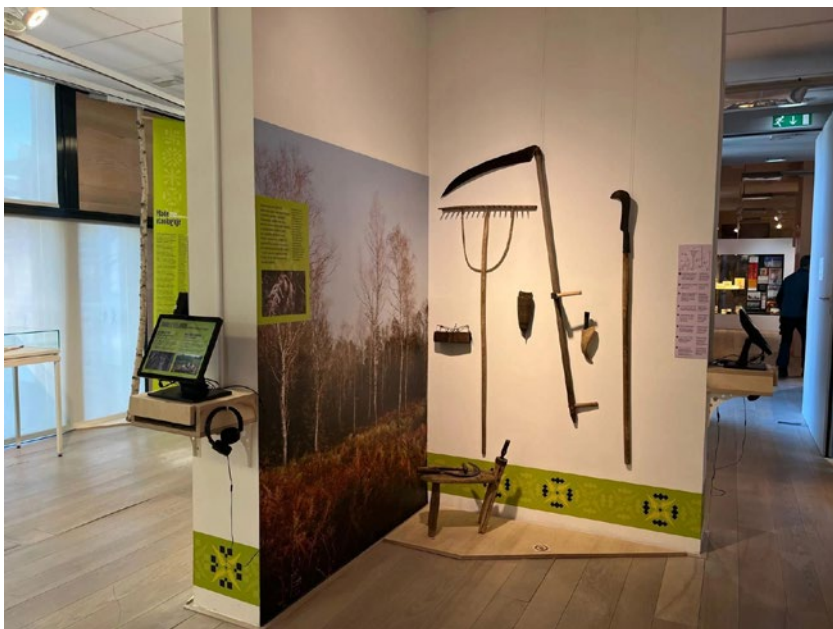
V prvem delu je razstava orisala zgodovinske okoliščine in naravne danosti Bele krajine, da bi lahko razumeli, zakaj so stelniki s svojim specifičnim videzom nastali prav v Beli krajini. Pomembno se nam je zdelo prikazati tudi, kako so se spreminjali skozi čas. Od sedemdesetih let dalje so se zaradi opuščanja živinoreje, paše, košnje stelje in spremenjenih načinov reje živali stelniki začeli intenzivneje opuščati ter posledično zaraščati. Opazujemo lahko, da se po prenehanju košnje stelniki v štiridesetih do petdesetih letih spremenijo nazaj v hrastov in gabrov gozd. Peščica posameznikov dandanes še kosi steljo in jo uporablja za nastilj, nekateri pa stelnike kosijo zgolj zato, da ohranjajo njihov videz. Poleg uporabne in estetske vrednosti pa so stelniki v sodobnem času prepoznani tudi zaradi izjemne biotske pestrosti, nekateri imajo tudi status naravne vrednote in so del evropskega omrežja Natura 2000. Z zaraščanjem iz krajine izginjajo tudi breze, ki imajo razmeroma kratko življenjsko dobo in jih postopno izpodrinejo druga drevesa.

V drugem delu razstave smo stelnike umestili v širši kontekst ekstenzivnega kmetijstva, navezali smo jih na kmečko gospodarstvo druge polovice 20. stoletja, živinorejo in pašo ter steljarjenje oziroma jesensko košnjo stelje.

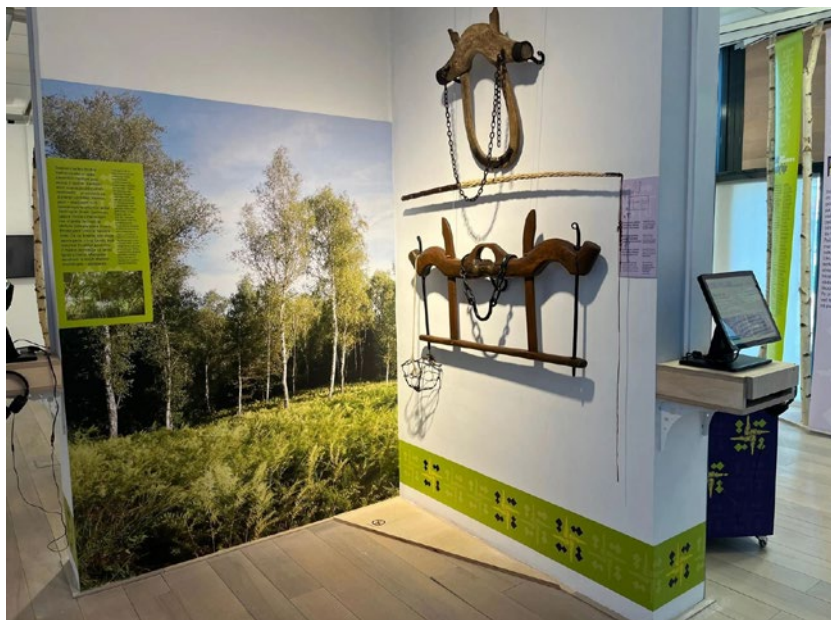
V osrednjem delu so bili stelniki predstavljeni skozi štiri letne čase. Ti so zaznamovali cikličnost orlove praproti in samega videza stelnikov, kar smo prikazali s fotografijo. Vlogo praproti pri soustvarjanju stelnikov smo poudarili z osebno izpovedjo praproti, ki je napisana v prvi osebi ednine. Pri tem smo si dovolili določeno mero igrivosti, saj gre za stavke, ki so vzeti iz intervjujev, se pravi, uporabili smo, kar so sogovorniki povedali o praproti, nekaj dejstev pa smo si sposodili tudi iz literature. Prikazano je bilo tudi sezonsko kmečko delo povezano s stelniki od pomladanske paše do jesenske košnje stelje, skrbi za hlevske živali in gnojenja obdelovalnih površin.

Večnačinska reprezentacija je vključevala fotografije, zvočne in video posnetke ter animacije; breze so priklicale ambient steljnika, SEM, 2025 (foto Barbara Turk Niskač).

Prikaz steljnika skozi štiri letne čase in predmete, SEM, 2025 (foto Barbara Turk Niskač)

Na štirih tablicah so obiskovalci lahko prisluhnili pripovedi ljudi, zapisana pripoved v prvi osebi ednine pa je orlovo praprot predstavila kot soustvarjalko steljnikov, SEM, 2025 (foto Barbara Turk Niskač).

Muzealizacija vsebine

Poudarek razstave je bil na večnačinski reprezentaciji gradiva, ki vključuje fotografije, zvočne posnetke, film in animacije. S tem je bila razstava zanimiva vsem generacijam, tudi otrokom in družinam.

Kontekstualizacija oziroma zgodovinski oris pojava steljnikov, njihova spreminjajoča se vloga skozi čas, pomen steljnikov in živine v kmečki ekonomiji, paša in steljarija so bili predstavljeni na panojih. Osrednji del razstave je prikazoval stelnik skozi štiri letne čase, pri čemer smo poudarili bistveno vlogo orlove praproti pri nastanku steljnikov. Tu so bili prikazani predmeti, kot so orodja za košnjo in pašo v stelnikih, za vpreganje živine in podobno. Izbrala in pripravila jih je Barbara Sosič. Poleg predmetov iz zbirk Slovenskega etnografskega muzeja so dobršen del predmetov posodili udeleženci raziskave, in sicer Andreja in Silvo Veselič, Slavko Plut, Jože Konda in Boris Grabrijan.

Ob štirih interaktivnih tablicah so bili obiskovalci povabljeni, da prisluhnejo osebnim zgodbam in spominom prebivalcev Bele krajine, delčkom pripovedi iz intervjujev raziskave. V ta namen je Barbara Turk Niskač sestavila krajše sklope, v katerih so sogovorniki pripovedovali o odnosu do živali, o vlogi zadrug in združevanju samooskrbnih in tržnih dejavnosti kmetij, o zgodbah in prigodah s paše, kako je potekala in se ob mehanizaciji spreminjala košnja v stelnikih ter katere jedi so se pripravljale ob steljariji. Glede na to, da se je sama raziskava osredotočala na izkušnje otrok, je bil poseben poudarek namenjen spominom na pašo, ki je bila v obdobju po drugi svetovni vojni običajno obveznost otrok. Med pašo so morali poskrbeti, da so se živali najedle,

hkrati pa so, ker zemljišča niso bila ograjena, morali paziti, da krave ne bi zašle na sosedovo njivo in povzročile škode. Vendar spomini na pašo nakazujejo, da je bil to tudi čas, ko je bila tako otrokom kot pašni živini dovoljena dobršna mera avtonomije. Navadno se je na paši zbralo več otrok, ki so si daleč od oči odraslih na različne domiselne načine krajšali čas in pri tem bili pogosto neuspešni pri skrbi za pašno živino in krajino. Poleg tega so bili v zgodbah o paši pogosto protagonisti krave in voli sami, iz česar lahko razberemo tudi, da so bile živali prepoznane kot subjekti z lastnimi osebnostmi in z zmožnostjo delovanja.

Avtorica je pripravila tudi prepise pogovorov in fotografije za vizualno podlago, ki jih je oblikovala Tina Dernovšek s pomočjo mag. Gregorja Ilaša združila v vizualizacijo zvočnih posnetkov. Pri predstavitvi zvočnih posnetkov smo se sicer soočili tudi z nekaj tehničnimi težavami, saj so bili uporabljeni originalni posnetki iz intervjujev in sprehodov, posneti z diktafonom, za katere v času snemanja še nismo razmišljali, da jih bomo uporabili v takšni obliki, zato tudi kakovost zvoka ni bila vedno optimalna. Deloma smo jo uspeli izboljšati v sodelovanju z Matejo Starič, deloma pa nepopolni zvočni posnetki omogočajo tudi uvid v proces etnografske raziskave.

Pomemben del razstave predstavlja vizualno gradivo. Vključene so bile fotografije, ki jih je avtorica posnela med sprehodi po ohranjenih in zaraščenih steljnikih, arhivski fotografski posnetki Slovenskega etnografskega muzeja in Belokranjskega muzeja Metlika, pa tudi fotografije, ki so jih posodili udeleženci v raziskavi, in tiste, ki jih je avtorica poiskala na lokalnih spletnih platformah Spletna Preloka, FB-stran Zgodovina Poljanske doline, FB-stran Semič v starih cajtih in FB-stran Črnomelj fčasih. Fotografije so tako prispevali Dražen Turkovič, Ivanka Skube, Nada Cvitkovič, Anica Cvitkovič, družina Čoholič, družini Plut in Pavlišič, Marija Kordeš, Marija Gerzetič, Manca Filak, Ivan Turk, Brigita Kočevar, Jože Konda, Marija Kuzma, Ljudmila Panjan, Hugon Hibšer, družina Sepaher, Rudi starejši in Stane Vlašič, Andreja Veselič, Viktor Gerdun, Tine Lindič, Peter Panjan in Društvo kmečkih žena (DKŽ) Dragatuš. Predstavljene so bile tudi zračne fotografije steljnika skozi različna časovna obdobja, ki sta jih prispevali Geodetska uprava Republike Slovenije in Čitalnica Arhiva RS, ter kopija izvoda *Dolenjskih novic*, ki ga je posodila Slovanska knjižnica.

V okviru raziskave so bile k zbiranju spominov povabljene tudi lokalne osnovne šole. Odzvale so se tri učenke Osnovne šole Vinica, katerih zapisi spominov so vključeni na razstavo v sekciji Mlade etnologinje.

Večnačinskost je bila na razstavi prisotna tudi z desetminutnim filmom, ki prikazuje košnjo in postavljanje stoga v Vinomerskih steljnikih, pa tudi druženje, ki sledi opravljenemu delu. Gre za enega izmed bolj znanih steljnikov, ki je uvrščen v območje Natura 2000 in se vsako jesen kosi v organizaciji Krajevne skupnosti Drašiči in Soseske zidanice Drašiči. Film je posnel Tristan Dragan, zmontirala pa ga je Barbara Turk Niskač. Film gledalca umesti v vizualno in zvočno podobo steljnika. Z detajli in postavitvijo kamere gledalčevo pozornost usmerja na telesne tehnike, denimo klepanje kose in tlačenje stelje na vrhu stoga. Hkrati pa s kadri, ko v prvi plan postavlja stebila brez ali praproti, poudarja tudi materialnost orlove praproti in breze kot glavnih protagonistk steljnikov.

Glede na to, da razstava v večji meri temelji na spominih in praksah, ki se ne izvajajo več, s spomini starejših generacij pa zaradi zaraščanja pogosto izginja tudi krajina, se je avtorica razstave v želji, da bi izkušnje in krajine starejših generacij približala tudi mlajšim generacijam in jim vdahnila novo življenje, povezala z ilustratorko in animatorko Zarjo Menart. Tako je v produkciji studia Finta Film, v koprodukciji z RTV Slovenija in s podporo Slovenskega filmskega centra, nastalo šest kratkih animiranih del. Štiri izmed njih, ki prikazujejo spomine, povezane s pašo, kalom, delom v stelniku in na njivi so bila tudi vključena na razstavo.

Pri zasnovi razstave nas je vodila želja, da bi bil vsak, ki je sodeloval v raziskavi, prisoten na razstavi s svojim glasom, teksti, fotografijami ali predmeti. Čeprav to zaradi tehničnih omejitev ni bilo mogoče izvesti v celoti, je prav vsak sodelujoči prispeval k širšemu kontekstu raziskave in razstave: Ana Jesih, Marija Kuzma, Rajko Kuzma, Nevenka Filak, Slavko Plut, Anica Stezinar, Ljudmila Panjan, Kristina Metež, Brigita Kočevlar, Irena Turk, Alojz Turk, Amalija Milkovič, Marija Gerzetič, Mirko Jurišinič, Anton Plut, Jože Konda, Polona Miketič, Vida Novak, Vesna Veselič, Magdalena Raztresen, Mihaela Štukelj, Andreja Veselič, Alenka Požek, Martin Pečarič, Janez Štefanič, Jože Stariha, Peter Simonič, Zvonko Prus, Veronika Plut, Izidor Grabrijan, Manca Kos, Andrej Žalec, Martin Plut, Peter Panjan, Andrej Držaj, Matej Simčič, Boris Grabrijan in Boris Vrščaj.

Vsi sodelujoči so bili tudi povabljeni na odprtje razstave, v želji po čim večji vključenosti pa smo tudi pogostitev organizirali tako, da so bile postrežene belokranjske dobrote, ki so jih pripravili članice DKŽ Dragatuš, Pečkarke – podsekcija Kulturno-umetniškega društva Božo Račič, kmetija Vučji ogrizek, ekološka kmetija Župnca in vina Plut.

Kot spremljevalni program razstave sta bili v sodelovanju s tekstilno oblikovalko iz Bele krajine Vito Ivičič organizirani dve delavnici botaničnega tiska, ena za otroke in druga za odrasle. Na delavnicah smo spoznali rastline, ki rastejo v stelnikih, poleg orlove praproti in breze smo imeli na voljo tudi prešane liste hrasta, krhlike in brina. S tehniko botaničnega tiska smo rastline odtisnili na kartice in kuverte. Ker tehnika zahteva, da se papir slabo uro kuha, smo ta čas izkoristili za voden ogled razstave. Udeleženci so tako na malce drugačen, ustvarjalen način spoznali vlogo orlove praproti pri soustvarjanju stelnikov in kako se je ta zanimiva rastlina v stelnikih prepletla z delom ljudi in pašnih živali.

REFERENCI

ČLOVEK

- 2024 *Človek in čas: Od ponedeljka do večnosti* (stalna razstava), avtorji Ralf Čeplak Mencin, Gregor Ilaš, Katarina Nahtigal, Natalija Polenec, Tanja Rozenberger, Polona Sketelj, Nadja Valentinčič Furlan, Blaž Verbič, Janja Žagar in Nena Židov, SEM, 2. 7. 2024 –. <<https://www.etno-muzej.si/sl/razstave/clovek-in-cas-od-ponedeljka-do-vecnosti>> [1. 10. 2025].

ZGODBE

- 2025 *Zgodbe stelnikov: Preplet orlove praproti, živali in ljudi* (razstava), avtorica Barbara Turk Niskač, SEM, 21. februar–19. oktober 2025. <<https://www.etno-muzej.si/sl/razstave/zgodbe-stelnikov-preplet-orlove-praproti-zivali-in-ljudi>> [1. 10. 2025].